

The Jewish Discovery of Islam – Studies in Honor of Bernard Lewis, Edited by Martin Kramer, The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University, Tel Aviv 1999. VIII + 311 pp.

האסופה שלפנינו יסודה ביום עיון שנערך בקיץ 1996 באוניברסיטת תל-אביב לכבודו של פרופ' ברנרד לואיס עם הגיעו לגבורות, וכבר סמוך להופעתה זכתה להתייחסות מלומדת.¹

בספר שלפנינו כונסו עשרה מאמרים, וקודם להם מבוא ארוך מאת העורך ובו דיון יסודי ומרתק בתולדות המזרחנות בכלל ובעיסוק היהודי באסלאם בפרט. כבר בראשית דבריו (עמ' 1) לסוגיה הזו בסוף מבואו (עמ' 41-43), וסבור כי במשך כמאה שנים היהודים היו מחלוצי המחקר המודרני של האסלאם. לדבריו, מחקר זה היה יכול להתרחש בלעדיותם, אך הואץ בזכותם (עמ' 41-42). "אבני הדרך" במאמרו של קרמר הן הדמויות שהמאמרים בקובץ מיוחדים להן. תחילת עניינו בראשית המאה ה"ט בסעיף שכותרתו "הדחף הרומנטי" (עמ' 4-8), והוא עוסק בהיינריך היינה, בבנימין דיזרעאלי ובלורד קרומר; אחר כך הוא דן ב"מגלים היהודים" (עמ' 8-10), ומציין את פלגרייב ואת ומברי. בסעיף על "חוקרים הראשונים" (עמ' 10-13) מוזכרים שלמה מונק, משה (מוריץ) שטיינשניידר, אברהם גייגר, גוסטב וייל והרטוויג (יוסף-נפתלי) דירנבורג; סעיף נפרד מוקדש – ובצדק – ליצחק איגנץ גולדציהר (עמ' 13-17). לאחריו נידונה "העלינות היהודית הגרמנית" (עמ' 17-23), אשר התממשה בעבודותיהם של יוסף הורוויץ, מקס מאירהוף, ארנסט הרצפלד, גוטהולד וייל, ריצ'רד ולצר, ריצ'רד אטינגהאוזן, פרנץ רוזנטל, הנס היינריך שדר ופול קראוס. לצידם נידונים גם "מזרחנים לא מקצועיים" (עמ' 23-26), דוגמת הצייר ליאון בקשט, המחזאי פרידריך וולף, "העיתונאי והסופר ליאופולד וייס, שהתאסלם בהיותו בן עשרים ושש, מששב לגרמניה מסוור במזרח. הסעיף השביעי מטפל ב"אופציה הפלסטינית" (עמ' 27-30), עם הקמת האוניברסיטה העברית בשנת 1925 וכינון המכון למדעי המזרח. שוב לא נפקד מקומם של יוסף הורוויץ וגוטהולד וייל, ובעקבותיהם ליאו ארי מאיר, דוד צבי בנעט ושמואל שטרן. "דגשים חדשים בירושלים" (עמ' 30-35) חושפים את פועלם של שלמה דב גויטיין, דוד איילון, אליהו אשתור (שטראוס) וגבריאל בר, איש איש בתחומו, כחוקרים אשר פילסו תחומי חקר חדשים ותרמו תרומה נכבדה גם בהיבטים המתודולוגיים. בעקבותיהם נזכרים כמה חוקרים כ"שרידיים קונטיננטליים" (עמ' 33-37), ובהם: גיאורגיו לוי דלה וידה, אוואריסט לויפרונבוסל, רוברט בראונשוויג, קלוד כהן ומקסים רודינסון. הסעיף העשירי מוקדש לברנרד לואיס, חתן האסופה, וכתרתו "קץ המיסטיקה" (עמ' 38-40).

במאמר "שושלת יוחסין זכורה, משוחזרת ומוזמנת: בנימין דיזרעאלי בין מזרח ומערב", משוחזרת מינה רון את התגבשות שושלת היוחסין הפיקטיבית של בנימין דיזרעאלי (1804-1881) תוך התחקות אחר תולדות המשפחה מאז אמצע המאה ה"ט.² לדבריה הונע דיזרעאלי על ידי רצון עז לבסס את מעמדו בסביבתו הנוצרית, במיוחד על רקע התנצרותו בגיל שלושים-עשרה. חלק נכבד מהמאמר מיוחד לבירור התפקיד שיש לייחס ליצירותיו הספרותיות של דיזרעאלי, ולחשיפת המתח שבין ספרות לבין אוטוביוגרפיה. רון דנה גם בתוכניתו של דיזרעאלי ליישב יהודים בפלסטינה בחסות בריטית, ובמשקל המיוחד שהיה לו כסופר וכמנהיג פוליטי, שבכותו לממש חלק מחזונותיו. דיזרעאלי אמנם לא היה חוקר ומזרחן, אולם ליצירתו היתה השפעה גם בתחום המחקר.²

בנימין בראודה כותב על "יהודי וישועי בראשית הערביזם: לחקר דמותו של פלגרייב (1826-1888)". לפלגרייב היה תפקיד מכריע בעיצוב השקפתו של דויד גורג' הוגרתי, דמות מרכזית בעולמו של לורנס "איש ערב".

בראודה דן ב"מיתוס השמי", ולפיו יש קירבה הדוקה בין יהודים למוסלמים. תחילה הוא מראה כיצד שורשיו נטועים כבר ביצירות נוצריות מן המאה ה"ט ואילך, ובהמשך הוא סוקר את תולדות חייו של פלגרייב, ובוחר את יחסי הגומלין בין תודעת הזהות היהודית שלו לבין יחסו

1 "שביט, "חוקרים יהודים במדבר אוריינטלי", הארץ, מוסף ספרים, 29.9.1999, עמ' 10.

2 ראו א' סעיד, אוריינטליזם, תרגמה תתליה זילבר, תל-אביב 2000 – המוטו שבראש הספר, "המזרח הוא קריירה", לקוח מתוך "טנקרד" של דיזרעאלי.

לערבים. בשולי מאמרו מציג בראודה את פלגרייב כ"נביא המהפכה הערבית", גם אם לא נתכוון לשמש כזה מלכתחילה ובמודע.

יעקב מאיר לנדאו עוסק במאמרו הקצר "ארמיניוס ומברי: זהויות בקונפליקט" בדמותו המורכבת של ומברי (1831/2–1913), ומשרטט כמה קווי אופי שונים בינו לבין תלמידו הידוע איגנץ גולדציהר. ומברי נולד כיהודי, אך משבגר היתה זהותו היהודית אתנית ולא דתית, והוא רחש סימפטיה עמוקה דווקא למוסלמים. תמיכתו במפעל הציוני נבעה מהזהדות עם הנדכא. יעקב לסנר כותב על "אברהם גייגר: רפורמטור יהודי בן המאה התשע-עשרה על יסודות האסלאם". מאז שפירסם גייגר את מחקריו (תחילה בגרמנית ואחר כך באנגלית) "מה קיבל מחמד מן היהדות", בשנת 1832, הוא שימש מסמך חיוני בחקר הקוראן, בוודאי במאה הי"ט אך גם במאה ה"כ, עם כל הביקורת שהתעוררה כלפי קביעותיו במשך הזמן. לסנר מסביר מדוע גייגר היה הסטודנט האידאלי לבצע מחקר שכזה באותם ימים.

בהמשך המאמר דן לסנר ביחסו החיובי מאוד של גייגר כלפי האסלאם וכלפי מחמד, בהשקפתו על טיב הסימביוזה שבין היהדות לבין האסלאם במהלך ימי הביניים,³ ועל תרומתו של גייגר כחוקר אשר נתן דעתו להקשרים התרבותיים והחברתיים של היצירה היהודית בימי הביניים. עוד מעיר לסנר כיצד השפיעו עמדותיו של גייגר כאחד מאבות התנועה הרפורמית בגרמניה על תפיסתו את ההלכה היהודית ואת מוסדות הקהילה; על השפעת הפוזיטיביזם על מחקריו באסלאם; ועל הישגיו כפילולוג. בהמשך המאמר דן לסנר באריכות יחסית בשאלות שהציב גייגר במחקריו ובגבולות המתודה שנקט, ובמידת הוודאות שאפשר ושראי לייחס להשערותיו, והותם באפיון תרומתו של גייגר לחקר המקרא.

לורנס י' קונראד מקדיש מאמר ארוך ומלומד ל"איגנץ גולדציהר על ארנסט רנאן: מפילולוגיה מזרחנית לחקר האסלאם". קונראד פותח בקביעה כי גולדציהר נתפס כמכונן תחום דעת חדש – מדעי הערבית והאסלאם – ושואל מדוע זכה גולדציהר למעמד הזה, שלא זכו לו חוקרים אחרים, ובהם מורו תאודור נלדקה. עיקר המאמר מוקדש לבירור הזיקה שבין רקעו היהודי של גולדציהר לקריירה ולהתפתחות האינטלקטואלית שלו, במיוחד על בסיס ביקורת על ההיסטוריון והפילוסוף הצרפתי ארנסט רנאן (1803–1892), ומתוך התייחסות גם אל ה"אוריניטליזם" של אדוארד סעיד.⁴ קונראד מביא את ביקורתו של סעיד על רנאן ועל המגמה האוריניטליסטית שהחלה עם דה' סאסי, תוך שהוא מבקר את התמונה הפשטנית מדי שמצייר סעיד, ומוזהה גם נקודות תורפה מתודולוגיות בעבודתו. לשיטתו של קונראד, עיקר גדולתו של גולדציהר אינה מתמצה בזה שהתנגד לרנאן, שהרי בכך לא היה יחיד, אלא בזה שהציב תפיסה חלופית של תחום הדעת הנידון, אשר מוינה את המחקר עד היום.

גולדציהר הצעיר הושפע מאוד מאברהם גייגר. הוא והוגי הרפורמה של היהדות בגרמניה נתנו את אותותם בעיצוב תפיסתו של גולציהר, כפי שמצאה את ביטוייה בספרו על המיתולוגיה בקרב העברים, ובוזה חלק באורח עקרוני על רנאן שסבר כי לעברים לא היתה כל מיתולוגיה. עוד חלק על רנאן בשאלת המעמד של השפה כאמצעי להבחנה בין שמיים לארים. קונראד מתאר את תולדות הפולמוס בין גולדציהר לרנאן, ומשרטט ביד אמונה את התפתחות היצירה של גולדציהר אגב כך. משקל מיוחד מייחס קונראד למאמר הזיכרון של גולדציהר על רנאן.

המאמר נחתם בדיון על המורשת של מדעי הערבית והאסלאם, תוך סימון התרומה העצומה של גולדציהר מבחינה תוכנית ומתודולוגית כאחת, והשפעת השקפתו היהודית על פעילותו האינטלקטואלית.

יואל ל' קרמר כותב על "מותו של מזרחן: פול קראוס מפראג לקהיר". המוטו של המאמר היא ציטטה מדברי ד"צ בנעט, ולפיה קראוס היה המלומד הדגול ביותר בחקר התרבות הערבית-המוסלמית לאחר גולדציהר. קרמר פותח בשרטוט תולדות חייו של קראוס והסכיבה התרבותית

3 בהערה 23 בעמ' 132 לסנר מפנה למאמרו של שורש באנגלית, וכיום אפשר לקרוא גם בעברית – ראו י' שורש, הפנייה לעבר ביהדות המודרנית, תרגם להד לור, ירושלים תש"ס, עמ' 94–118 ("מיתוס העליונות הספרדית").

4 ראו הערה 2 לעיל, לפי המפתח בערך רנאן, ובמיוחד בסעיף 2 בפרק השני, שכתרתו "סילבסטר דה ססי וארנסט רנאן: אנתרופולוגיה רציונלית ומעבדה פילולוגית".

שבה גדל וממנה ינק, תחילה בפראג ואחר כך בברלין. עם עלות הנאצים לשלטון נאלץ קראוס לעבור לפריס, בעקבות ידידו שלמה פינס, והחל להורות בבית הספר המעשי הגבוה (École Normale Supérieure), במחלקה למדעי הדתות. קרמר מונה את עמיתו שם ומתאר מה רבה היתה השפעתם האינטלקטואלית עליו. מקום מיוחד שמור בהקשר זה ללואי מסיניון, אשר על אף חילוקי דעות מהותיים ביניהם נעשו ידידים קרובים. גם להבדלים הללו מייחד קרמר דיון מרתק. בעצת מסיניון התקבל קראוס כמרצה באוניברסיטה המצרית בקהיר ושם נרקמו יחסי רעות בינו לבין הסופר המצרי הדגול ט'ה חסיין. ב־23 בינואר 1942 נפטרה רעייתו של קראוס, בטינה לבית שטראוס (אחותו של לאו שטראוס), לאחר לידת בתם ג'ני, וקראוס שקע בדיכאון.

בשנתיים האחרונות לחייו עסק קראוס בחקר לשונות שמיות, לצד השוואות ליוונית, לטינית ופרסית, ופיתח תיאוריה על המקצבים במקרא. היתה זו תיאוריה מהפכנית שהשפיעה הרבה גם על חקר המקרא. בניגוד למסורת הביקורתית הגרמנית מבית מדרשו של וילהאוזן, טען קראוס כי הטקסטים המקראיים הם מסמכים אותנטיים. דבריו התקבלו בהתלהבות בסדרת הרצאות שנשא בבירות ובקהיר בתחילת 1943, אך עוררו הסתייגות קשה בעת שהוצגו בירושלים בספטמבר אותה שנה. חודשיו האחרונים היו קשים ורוויים צער ותסכולים, ובהם מחלת רעייתו החדשה, דורותי מטליצקי, שנשא לאישה בירושלים. קראוס שם קץ לחייו ב־12 באוקטובר 1944. למאמר נלווים שני נספחים: מכתב של קראוס לגרשום שלום, וסקירה על מאמריו וספרייתו.

במאמרו "הדרך למכה: מוחמד אסד (נולד כליאופולד וייס)", משרטט מרטין קרמר את דמותו ואת מהלך חייו הנפתלים של ליאופולד וייס (1900–1992), אשר נולד בלבוב, ובשנת 1926 התאלם. וייס אסד עסק בעיתונאות, ביקר בתקיפות את המדיניות הבריטית, וראה באסלאם מוצא אחרון מפני סכנת המטריאליזם. במהלך חייו ביקר ושהה במדינות מוסלמיות רבות, בהן ערב הסעודית, הודו ופקיסטן, שאותה אף ייצג כשגריר באו"ם בראשית שנות החמישים. קרמר דן בחיבוריו העיקריים של וייס אסד: ספרו על הלאומיות הערבית (1924), האסלאם על צומת דרכים (1934), הדרך למכה (1954) ותרגומו לקוראן (1980); הוא מתאר את תפוצתם הרחבה ומנתח את השפעתם.

קרמר חותם את דבריו בקביעה, כי וייס אסד נותר איש אופוזיציה בקרב החברות המוסלמיות שבקירבן בחר להתגורר, וקריאתו לאסלאם רציונלי, דמוקרטי ורוחני, נותרה ללא מענה מספק, לפחות מצד וייס אסד עצמו.

חנה לצרוסיפה ז"ל דנה ב"העברת מדעי האסלאם מאירופה ליישוב ולישראל", ועומדת על תרומתם המיוחדת של שלושה חוקרים לביסוס מדעי האסלאם בארץ: יוסף הורוביץ (1874–1931), אשר ייסד את המכון ללימודי המזרח באוניברסיטה העברית בירושלים; שלמה דב גויטיין (1900–1985) ודוד צבי בנעט (1893–1973). לשלושתם היתה השכלה יהודית רחבה מאוד, לצד עיסוקם המקצועי באסלאם, וזו הניבה פירות משובחים במחקריהם.

יוסף הורוביץ כיהן במשך חמש שנים כראש המכון ללימודי המזרח, אך לבד מסמינר בן שישה שבועות, בשנת 1926, לא שהה בארץ וניהל את המכון ביד רמה מגרמניה. הוא התנגד לכך שלמודי האסלאם יהיו בחסות המכון למדעי היהדות מחשש שלא יזכו שם לתשומת הלב הראויה. תקוותו לכתוב פירוש חדש לקוראן לא התממשה בשל מותו הפתאומי, ונותרו רק כמה מאמרים המסמנים את מגמתו. הקונקורדנציה לשירה ערבית קלסית, אשר יצאה לאור בשנת 2000, במסגרת המכון ללימודי אסיה ואפריקה שבאוניברסיטה העברית בירושלים, יסודה במפעל שכונן הורוביץ; ראשי המכון אחריו היו גוטהולד וייל (1882–1960), וליאו ארי מאיר (1895–1959).

ש"צ גויטיין עמד בראש המכון בשנים 1949–1956. כתלמידו של הורוביץ עסק תחילה בחקר הקוראן ופירסם כמה מחקרים על המקרא. שלושים שנותיו האחרונות היו קודש לחקר גניות קהיר, והוא נחשב לחוקר המובהק שלה במחצית השנייה של המאה העשרים. לצרוסיפה מעלה על גס כוחו של גויטיין לאפיין את הדתיות של ימי הביניים ולהעריך את השפעתה העצומה על היהדות ועל האסלאם כאחת.

ד"צ בנעט לימד באוניברסיטה העברית כארבעים שנה, ואף כי מיעט לפרסם⁵ עקבותיו ניכרים בפרסומים של רבים מעמיתיו. מאמריו הקצרים והתמציתיים משמשים אבני דרך חיוניות בתחומם

5 השוו הביבליוגרפיה של כתביו עם זו של גויטיין: א' הטל, "ביבליוגרפיה של כתבי פרופ' דוד צבי בנעט", חקרי מזרח,

עד היום. בנעט פרץ דרך לתחום מחקר חדש – הערבית-היהודית של ימי הביניים, והכין מהדורה מופתית של ספר הכוזרי במקורו הערבי.⁶ בשולי דבריה עומדת לצרוסיפה על השפעתם העמוקה של גויטיין ושל בנעט על דורות החוקרים שלמדו אצלם.

שולמית סלע מייחדת את מאמרה לכירור "האינטראקציה של מדעי היהדות והאסלאם במחקריו של ש"מ שטרן". בראשית דבריה סלע מציינת כי מבחינה כרונולוגית אין שמואל מיקלוש שטרן (1920–1969) יכול להיחשב כחלוץ במדעי האסלאם, אולם הוא דוגמה מופתית לבקיאיות בתחומי דעת שונים בהיקף ובעומק בלתי מצויים, שניכרה היטב החל במחקריו הראשונים ועד למותו בטרם עת.

שטרן הצטיין כחוקר רחב אופקים ותרם תרומה נכבדה לעיסוק האינטגרטיבי ביהדות ובאסלאם – עסק בספרות (בעיקר בשירת ספרד), אמנות, היסטוריה (במיוחד באסמאעיליה הקדומה), פילוסופיה ונומיסמטיקה. אף כי נהג להציג את עצמו כמדען, סלע סבורה כי מורשתו היהודית ניכרת לא רק בידיעותיו הרבות, אלא גם ביחסו החיובי אל התרבות היהודית במובנה הרחב.

המאמר האחרון בקובץ הוא של דוד "וסרשטיין", "אוואריסט לויפרובנסל וההיסטוריוגרפיה של האסלאם האיברי". וסרשטיין מטפל במאמרו בשלושה עניינים: הביוגרפיה החלקית של לויפרובנסל והעמיתות סביב פשר שמו; ניתוח תמציתי של תרומתו של לויפרובנסל לחקר האסלאם האיברי, לאחר מורו הדגול, ריינהרט דווי (1820–1883); והיעדר כל התעניינות ביהודים במפעלו המחקרי של לויפרובנסל. אמנם, בספרו על ההיסטוריה של ספרד המוסלמית הקדיש לויפרובנסל כמה עמודים למיעוטים, ובהם ליהודים, אולם הוא התבסס רק על מקורות לטיניים וערביים, ולא נסמך על טקסטים עבריים, בעיקר משום שלא ידע עברית. וסרשטיין מבקר בחריפות, ובצדק, את גישתו של לויפרובנסל בסוגיה זו ואת תוצאותיה, ותמה במיוחד על שבעבודתו על הזכרונות של עבדאללה, המלך הז'ירידי האחרון בגרנדה, התעלם לחלוטין מן הוזכר הנודע שלו, שמואל הנגיד, ומיצירתו בעברית.

שאלה נוספת שמעלה וסרשטיין אגב עיסוקו בלויפרובנסל היא מהי הדרך הראויה לעסוק בתולדות היהודים (והנוצרים) בחברות מוסלמיות דוגמת ספרד ומצרים. וסרשטיין אינו מרחיב בסוגיה, ומסתפק בהצבעה על דרכו של לויפרובנסל, לראות בהן עניין משני בסיפור הגדול. לבסוף, וסרשטיין מברר מה היו ההיבטים היהודיים בזהותו של לויפרובנסל, ומגיע למסקנה כי כנער יהודי מתבולל באלג'יריה של ראשית המאה העשרים, גדל לויפרובנסל בעיקר כמשכיל בעל נטייה צרפתית, ששורשיו אלג'יראיים, והוא זוהה כיהודי בעיקר על ידי הנאצים ובעלי בריתם אנשי וישי.

לספר נלווה מפתח מפורט, העושה אותן זמין ושימושי יותר לקורא.

הספר שלפנינו זורה אור על נושא מרתק, טעון וסבוך, שעד כה טרם נחקר ביסודיות. הקדמת העורך ועשרת המאמרים תורמים תרומה נכבדה לליבון המימד היהודי בחקר האסלאם, הן בזכות המידע הרב המוצג בספר, הן בזכות התובנות שהוא מקנה, והן בגין השאלות החדשות שהוא מעורר ואשר עתידות להפרות את המחקר בעתיד. גם אם אין הקורא מקבל את ההנחה שביסוד כותרת הספר – ובאמת מתברר כי אין מדובר במהלך יהודי יוון ומכוון – עדיין יש בספר זה ברכה גדולה לכל המתעניין בהתפתחות חקר מדעי המזרח והאסלאם, בעיקר באירופה, במהלך מאתיים השנים האחרונות, ובמעמדם של הדמויות הניצבות במוקד כל מאמר מעשרת מאמריו.

נחם אילן

בעריכת "בלאו ואחרים, ירושלים תשל"ט, עמ' 175–179 (58 פריטים); ולעומתו – א' הטל, ביבליוגרפיה נוספת של כתבי פרופ' שלמה דב גויטיין, ירושלים תש"ס (757 פריטים).

6 כתאב אלרד ואלדליל פי אלדין אלדליל (אלכתאב אלכוזרי), תאליף ר' יהודה הלוי, מהדורת ד"צ בנעט וחי' בן-שמאי, ירושלים תשל"ז.

Rifat N. Bali, *Cümhuriyet yıllarında Türkiye Yahudileri: bir Türkleştirme serüveni* ■
 (=רפעת נ' באל, יהודי תורכיה בשנות 1923-1945). Istanbul: İletişim. 1999, 604 pp.
 הרפובליקה: הרפתקאה של תורכייקציה [1945-1923]. אסטנבול, הוצ' אילטישים, 1999,
 604 עמ').

רפעת באל, איננו היסטוריון מקצועי, אלא איש עסקים המתעניין בתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית וברפובליקה התורכית. באל הקדיש לנושא שנים רבות והפך, בזכות מרצו הבלתי נידלה, למומחה שיש להקשיב לו. במאמריו, בכתבי עת מדעיים וכלליים כאחד, הצליח לגלות עובדות חדשות ולפרש אותן. ספרו החשוב מביא מחיבוריו הקודמים ומוסיף עליהם נידבך רב ערך.

בחיבור שלפנינו שש מאות עמודים, כעשרים תמונות, ביבליוגרפיה מקפת (עמ' 571-595) ומפתח מפורט. באל סוקר ומנתח את עיקרי פעילותו ואופיו של המיעוט היהודי באימפריה וברפובליקה, שהידלדל מבחינה מספרית והיה חסר כל כוח פוליטי, אם כי שמר על מידה של עוצמה כלכלית. הדיון כרונולוגי אך מבליט נושאים חשובים ביחסי תורכים ויהודים בדור הראשון של הרפובליקה: מעמד יהודי תורכיה בוועידת לוואן, האירועים האנטייהודיים בתראקיה, מס המיעוטים הכבד שהוטל על היהודים בימי מלחמת העולם השנייה, ונושאים נוספים; אפילו לתנועה הציונית הוקדשו עמודים אחדים (עמ' 403-408), אך חבל שהמחבר קיצר כל כך.

ההיבט המרכזי בספר נשאר על כל פנים עניין התורכייקציה בתקופה הנידונה. השתלבותם של היהודים במרחב התורכי מתוארת ביחוד בשני מישורים: הכלכלי והתרבותי; מן השניים השני הוא החדשני והמעניין ביותר. המחבר סוקר בהרחבה את פעילותם של יהודים מסוימים בהפצת הלשון התורכית בין בני עדתם ובייחוד פעולות השכנוע הבלתי נלאות שלהם להשפיע על היהודים לדבר תורכית ולהשתמש בה בכל אורחות חייהם. עניין זה היה חשוב מאוד בעיני התורכים, שראו בלשונם אמצעי מובהק ליצירת מדינת-אומה הומוגנית – דא עקא, לא היה קל לשכנע את היהודים לותר על הלשון שהיו רגילים בה, בין לדינו, בין צרפתית ובין אחרת. היה פה גם לחץ תרבותי של הסביבה עליהם, שרבים מהיהודים התנגדו לו, בדרך כלל בצורה סבילה. אמנם ילדיהם למדו לשון תורכית ותרבות תורכית, אך נדמה כי רק כיום, מעבר לתקופה הנידונה בספרו של באל, הצליחה התורכייקציה בקרב יהודי תורכיה – ואף זאת לא באורח מלא.

יעקב מ' לנדאו

Journey to No End of the World: Judaic of the Gross Family Collection, Tel-Aviv, ■
 Edited by Felicitas Heimann-Jelinek, The Jewish Museum of Vienna, Vienna 2001

הקטלוג "מסע לאיךקצהו של העולם" יצא לאור בעקבות תערוכת יודאיקה שנפתחה בווינה בקיץ 2001, ומציגה פריטים מאוסף היודאיקה של מר ויליאם ל' גרוס ומשפחתו, מתל-אביב. התערוכה תוצג גם בתל-אביב, בפרנקפורט ובניר-יורק.

שם התערוכה "מסע לאיךקצהו של העולם" מעורר סקרנות וציפייה להרפתקה תרבותית. התערוכה מזמינה למסע וירטואלי שהעולם הופך בו לכפר גלובלי. בכניסה עומד מחשב גדול ורומז למתבונן לגלוש אל מרחבים תרבותיים שקיימות בהם או שהיו קיימות בהם קהילות יהודיות, לדלות מידע, לשוחח עם חברים בקהילה, וכדומה. חלק הארי של התערוכה מעניין במיוחד בשל הקומפוזיציה ותפיסת המרחב של החפצים והצגתם בחלל התרבותי שבו נוצרו ותיפקדו. הייצוג המרחבי התרבותי היהודי מסומל באמצעות תצלום בן זמננו בצורת מעגל, וחפצי היודאיקה במעמדי עץ ניצבים בו. כך נוצר משחק בין הקבוע ובין המשתנה, בין הישן מול החדש, בין החפצים למעגלים השונים השואבים מרוח התקופה. לדוגמה: "יד" לספר תורה הופכת ליד המצביעה על יהודי חרדי בלונדון, שבוחר בקפידה את מחזונו של אופנוע משטרתי ברחוב סואן; חברת בני מצווה בווינה החוגגים את בריהמצהו שלים במסעדה שקטה, ורוקדים סביב פסלו של יוהאן שטראוס, והחפצים המעטרים את התצלום קשורים בעלייה לתורה – טס לספר תורה, רימונים, דף מסידור. צירופים כאלה מביאים עימם רוח רעננה וחיות לחפצי היודאיקה במסע שבין עבר והווה.

הקטלוג הוא דרלשוני (אנגלית וגרמנית). בפתחה מופיעים דברי מבוא מאת האספן ויליאם ל' גרוס ואחרים. שאר עמודי הקטלוג מתחלקים באופן זהה בין שלוש ערים בעולם,

במזרח ובמערב, שמהן הגיעו חפצי היודאיקה. לכל עיר מוקדשים שלושה עמודים: בעמוד הראשון סקירה היסטורית קצרה בגרמנית על היישוב היהודי בה מראשיתו ועד ימינו; במקביל לטקסט מופיע תיעוד של חפצי היודאיקה, שמם בעברית (באותיות לטיניות) ותרגומם לגרמנית. בעמוד השני משולבים תצלומי צבע של חפצים – למשל טלית, רימונים, כתר תורה, על רקע תצלום בן זמננו בשחור-לבן, המתעד מרחב או זמן הקשורים לעולם היהודי בארצות מוצאם של החפצים. למשל: מזווה וינר נשמח" על רקע תמונת המלאח במרוקו, "מזרח" ו"יד" לספר תורה על רקע חורבות בית הכנסת ברשקוב שבאוקראינה, כתובה וחנוכיה על רקע הקפות בשמחת תורה בחצר בית הכנסת הפירדיסי בקוצ'ין. העמדת החפצים באופן זה יוצרת השקה של שתי נקודות זמן בנקודה אחת במרחב; היא כמו "מחזירה" את החפצים לכור מחצבתם התרבותי ומעוררת מעין דרשיח בין המתבונן לתמונה, דרשיח שניעור למראה החפץ הנטוע במרחב יהודי בן זמננו, או כזה שחרב, או שעבר תהפוכות בין מסורת ומודרנה, או ששומר על קיום פולחנים בעלי אופי דתי סביב מחזור החיים ומחזור השנה. התצלום מיוחד בכך שהוא מביא חלק מתצריף (פאזל) אנושי תרבותי יהודי במרחב הגאוגרפי שבו נוצרו החפצים אשר שימשו בעבר, ומשמשים עד היום, את בני הקהילה היהודית. העמוד השלישי הוא תרגום הטקסט מגרמנית לאנגלית. בחלקו התחתון של העמוד הזה מופיע תצלום מוקטן של חזית בית הכנסת המרכזי של העיר, או של פנים בית הכנסת, או של בית הכנסת לפני שחרב. מאחר שאין מפתח לערים המופיעות יש ל"נדוד" בין המרחבים הגאוגרפיים השונים בגוף הקטלוג, כאותם היהודים שנודדו מקהילה לקהילה.

נעמה שי כתריאלי

■ **תולדות היהודים ברומניה ב – המאה התשע-עשרה**, בעריכת ליביו רוטמן וקרול ניקו, אוניברסיטת תל-אביב תשס"א. 368 עמ' ותקצירים באנגלית.

כרך זה הוא השני בסדרה של חמישה כרכים על תולדות יהודי רומניה. כרך זה דן במאה הי"ט "הארוכה", עד לקץ מלחמת העולם הראשונה. הכרך מכנס מחקרים של חוקרים מהארץ ומהעולם. עניין מיוחד לקוראי "פעמים" נמצא במאמר של מיכאי רוזואן אונוגריאנו אודות מעמד העדה הספרדית בכלל, וה"חכם באשי" בפרט, בנסיכויות הרומניות שהיו בחסות עת'מאנית.

■ *Alph: Historical Studies in Science & Judaism* I (2000), Editor: Gad Freudenthal, The Hebrew University of Jerusalem, 351 pp.

מונח לפנינו כתב עת חדש, היוצא לאור בירושלים בשפה האנגלית, שמטרתו היא לחקור את התפתחות המדע בהקשר של התרבות היהודית והשוואתה לתרבויות אחרות, וזאת לאור ההתפתחויות שחלו בשנים האחרונות בחקר ההיסטוריה של המדע. הכרך הראשון כולל מאמרים שונים הדנים ביצירה המדעית ובהשפעות חיצוניות על התפתחות המדע בקרב יהודים בתקופות שונות ובאזורים שונים של הפזורה היהודית. עיקר הדגש בכרך זה ניתן למדע בקרב יהודים בימי הביניים בספרד.

■ **שמעון שוורצפוקס, יהודי צרפת בימי הביניים**, ספריית "הייל בן חיים", הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2001. 363 עמ'.

ספר זה הוא ניסיון ראשון לפרסם חיבור מקיף על תולדות יהודי צרפת בימי הביניים. הספר דן בשני המרכיבים היהודיים העיקריים שפרחו באותה תקופה על אדמת צרפת: צפון צרפת, שהיתה קרובה מבחינה רוחנית ליהדות אשכנז, ופרובנס, שהיתה קרובה יותר למרכז היהודי הגדול ששכן בחצי האי האיברי (צרפת אוחדה רק במאה הי"ג). למרות קירבתם ליהדות אשכנז וליהדות ספרד התפתחו שני המרכיבים, במידה רבה, באופן עצמאי ויצרו תכנים המייחדים אותם מן הקהילות שבארצות השכנות. ספר זה שם לעצמו מטרה לסקור את חיי היהודים בצרפת, מאז הוקמו בה הקהילות הראשונות בתקופה הקרולינגית ועד לגירוש הסופי של היהודים מצרפת בשנת 1394; היהודים מרוזנות פרובנס גורשו בשנת 1501. בפרקיו השונים של הספר ישנה התייחסות מעמיקה למעמדם הפוליטי של היהודים, למעמדם הכלכלי ולתחומי עיסוקיהם, להישגיהם הרוחניים והתרבותיים ולמבנה הקהילות השונות, וזאת על רקע האירועים הכלליים בצרפת.

■ משה בראשר, **לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו**, מוסד ביאליק, ירושלים והמרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם, האוניברסיטה העברית, תשס"ב. כרך א' – הקדמה וביבליוגרפיה [יג-כז]+537 עמ' והקדמה בצרפתית; כרך ב' – 598 עמ' ותוכן העניינים בצרפתית; כרך ג' – 258 עמ' ותוכן העניינים בצרפתית.

שלושת הכרכים המהווים את חיבור זה הם פרי עניין ומחקר שנמשך שבע־עשרה שנים אודות תרגומי המקרא במגרב כפי שהם באים לידי ביטוי במסורות השרח (התרגום) שבעל פה וכן ב"לשון לימודים" (פירוש קצר לרוב ספרי המקרא בערבית יהודית מגרבית) ושרח ההפטרות. שלושת הכרכים שלפנינו הם מהדורה מדעית המבוססת על כתבי יד של "לשון לימודים" של ר' רפאל בירדוגו ממכנאס (1747–1821) לכלל ספרי המקרא ושל שרח ההפטרות שנספח לו ונכתב, כנראה, גם הוא על ידי ר' רפאל בירדוגו. חשיבותו של החיבור נובעת מהמעמד הנכבד שזכה לו ר' רפאל בירדוגו בחייו ובדורות שאחריו. שלושת הכרכים מציעים לקורא פרקי מבוא לפירוש, מהדורה מבוארת לבראשית (ובה שישא מדורים) ומהדורה מוערת לחיבור כולו. כמו כן מוצעים לקורא מבואות ומהדורה מוערת לשרח ההפטרות.

■ צבי זוהר, **האירו פני המזרח – הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון**, ספריית "הילל בן חיים", הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2001. 479 עמ'.

ספר זה עוסק ביצירה ההלכתית וההגותית של חכמי ישראל במזרח התיכון בדורות האחרונים. הספר מתמקד בתגובות הלכתיות שניתנו לסוגיות שמקורן במפגש עם המודרניזציה והתרבות המערבית (מעמד הנשים, מהות הדמוקרטיה, תמורות ושינויים חברתיים, לבוש, השכלה, הצינות ועוד). הספר בנוי על פי חלוקה גאוגרפית: תחילה הוא דן בעיראק ולאחר מכן בסוריה ובמצרים. השער האחרון מוקדש לארץ ישראל ולמדינת ישראל, שהיא כיום המרכז הבולט הממשיך ביצירה התורנית הספרדית־המזרחית.

■ Tanya Schwarz, *Ethiopian Jewish Immigrants: The Homeland Postponed*, Curzon, Richmond, Surrey, 2001. 288 pp.

מקורו של ספר זה בעבודת דוקטור שנכתבה ב־London School of Economic and Political Sciences. המחברת דנה בחווית ההגירה כפי שהיא באה לידי ביטוי אצל יהודי אתיופיה שהגיעו לישראל במסגרת מבצע "משה" (1984) ומבצע "שלמה" (1991). הספר מתמקד בדחייה שבה נתקלו העולים מצד האוכלוסייה הוותיקה ובאסטרטגיות השונות שאומצו על ידם על מנת להתמודד עם מעמדם בשולי החברה הישראלית.

■ אהרן עראקי, **זכרונות אהרן – ילדות, נערות ובגרות**, בעריכת בת־ציון עראקי־קלורמן, ראשון לציון, 2001. 125 עמ'.

הספר מורכב מלקט של פרקי זכרונות של אהרון עראקי, שנולד בשנת 1919 בראשון לציון כבן למשפחה של יוצאי תימן. סיפור חייו משקף במידה רבה את האירועים והתמורות שעברו עליו בפרט ועל היישוב היהודי בארץ ישראל בכלל. סיפוריו מעניקים לקורא הודמנות מרתקת להכיר דמויות מחיי המושבה ראשון לציון ולפגוש מחדש אירועים מוכרים מההיסטוריה של היישוב דרך נקודת מבט ייחודית של אדם שהיה עד להתרחשותם.

■ יהודה ניני (מהדיר), **אלמסודה – פנקס בית־הדין של קהילת יהודי צנעה במאה הי"ח**, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל־אביב, תשס"א. 469 עמ' ותקציר באנגלית.

ספר זה הוא כרך ראשון מתוך מפעל מחקר חשוב והוא פרסום פנקס בית הדין (אַלְמִסוּדָה) של יהודי צנעה במאה הי"ח. כרך זה מסתמך על העתקה מן המאה הכ', הנמצאת בספרייה הלאומית בירושלים, שנעשתה מן המקור מן המאה הי"ח. העתקות מובאות במקור הכתוב בערבית־יהודית, באותיות עבריות, בלווית תרגום לעברית של נסים בנימין גמליאלי. חשיבותו של פנקס זה לחקר קהילת יהודי תימן, ואף לחקר החברה הכללית בתימן, רבה, מכיוון שהפנקס טומן בחובו התייחסויות רבות ומגוונות לחיי היומיום של בני הקהילה, למבנה הקהילה ומוסדותיה, לחיי

הכלכלה של היהודים וליחסיהם של יהודים עם שכניהם המוסלמים, ועוד ועוד. נושאים אלה משתקפים מבעד לתקצירים שנעשו על ידי הלבלרים של בית הדין היהודי בצנעא.

■ **כתאב אלנתף לר יהודה חיוג'**, ערך וההדיר נאסר בסל, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"א. ספר זה הוא מהדורה ביקורתית של כתאב אלנתף, ספרו הרביעי והאחרון של המדקדק יהודה חיוג' (940?-1010?) שנולד בפאס וחי מרבית שנותיו בקורדובה. החיבור הוא ספר פרשנות בערבית-יהודית לשמונת ספרי הנביאים שבמקרא. החיבור הוא למעשה חיבור הפרשנות הראשון למקרא שעיקרו פרשנות פילולוגית ויסודו בתורת השורש השלשי בעברית. למרות חשיבותו ושל החיבור ומעמדו של המחבר, הרי הספר למעשה נשכח ונשתמר רק בקטעים מפוזרים של כתבי יד. חוקרים תרגמו בעבר חלקים מהחיבור המקורי, אך לפנינו הניסיון הראשון להציג בפני הקורא מהדורה מלאה יותר (כארבעים אחוז) של החיבור המקורי.

■ **איריס פישוף ובהשתתפות אריאל כהן ומשה אידל, חתום בכוכבים – דימוי וסמל בגלגל-המזלות**, מוזיאון ישראל, ירושלים תשס"א. ספר זה מלווה את התערוכה הנושאת את שם הספר. הטקסט מלווה תצלומים מרהיבים של מוצגים מהתערוכה. הספר דן בסמלי המזלות ביהדות, וביחסי הגומלין שבינם לבין הסמלים הפגאניים והנוצריים. בספר הקדמה, ולאחריה ארבעה פרקים: אריאל כהן, "צבא השמים, לוח-השנה והאמנות היהודית"; משה אידל, "המזלות במחשבת ישראל"; איריס פישוף, "דימוי וסמל בגלגל-המזלות"; איריס פישוף, "שנים-עשר הסמלים".

